

SBORNÍK

ČESKOSLOVENSKÉ GEOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI

ROČNÍK 1987 • ČÍSLO 4 • SVAZEK 92

LADISLAV SKOKAN

SOUČASNÁ SOVĚTSKÁ EKONOMICKÁ A SOCIÁLNÍ GEOGRAFIE

L. Skokan: *The Present Soviet Economic and Social Geography*. — Sborník ČSGS, 92, 4, p. 241—247 (1987). — The main tendency of the present development of geographical sciences in the USSR is presented by their integration. The economic and social geography is regarded as a complex of disciplines studying the laws of territorial organization of the life of population, its special features in different countries and areas. The concrete tasks in the branch are greatly influenced by social requirements which have been increasing lately. Economic geographers are interested in the present social-economic reorganization. The theory of regional production complexes has been generally accepted. The result of an interdisciplinary research is besides others the elaboration of a uniform system of settlements in the USSR. Economic geographers take part in the organization of regional schemes of making advantage of the countryside, as well as in the protection of the living environment.

Ve zobecňujícím referátu Národního komitétu sovětských geografů na XXIII. mezinárodním geografickém kongresu v Moskvě (1976) byly formulovány základní obecné směry současného rozvoje geografických věd: sociologizace, ekonomizace, ekologizace.¹⁾ V Závěrečném aktu helsinské konference (z 1. 8. 1975) byl mj. zakotven záměr rozšiřovat spolupráci „v humanitních a sociálních vědách, jako jsou historie, geografie“ atd.²⁾ Geografii jako celek tam zařadili mezi humanitní a sociální vědy. V jistém smyslu — ve vztahu k sovětské geografii — nejde zřejmě o velké faux pas, i když většina geografických disciplín zkoumá převážně kombinace přírodních jevů a procesů. Výroky významných sovětských geografů—přírodovědců svědčí o tom, že si už nedokáží představit své vědní obory bez analýzy lidské činnosti, bez člověka, že pokládají za naprosto samozřejmé „dotahování“ fyzikogeografických závěrů až do společenských souvislostí a důsledků. Humanizace proniká do všech oborů geografických věd.

Nejde o živě letitého, v mnoha ohledech scholastického sporu o prioritu přírodovědních či společenskovědních disciplín, který už v Sovětském svazu zřetelně utuchá. Neplodné diskuse z šedesátých let o „jed-

1) Naučno-techničeskaja revolucija i geografija. Moskva, 1978.

2) Dokumenty Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě — Helsinky '75. Praha, Svoboda 1975, s. 74.

notné“ či „nejednotné“ geografii byly v podstatě překonány. Většina sovětských geografů zastává názor, že soustava geografických věd, ať už ji dělíme jakkoli, spojuje vědy o přírodě a o společnosti, přičemž konkrétní členění je v praxi stále relativnější a konvenčnější. Hlavní tendenci současného rozvoje představuje integrace: vedle subsystému fyzicko-geografických věd a subsystému ekonomické a sociální geografie se stále výrazněji rýsuje subsystém integrální. „Stále víc se specializujeme nikoli podle vědních oborů, ale na problémy“ (V. I. Vernadskij). Například problematika meliorační, lékařské či rekreační geografie není zřejmě záležitostí jen jednoho z obou základních bloků geografických věd. Vyžaduje spolupráci odborníků nejrůznějších zaměření, což mj. svědčí o potřebě urychlit integrační proces a rozvoj komplexního výzkumu územních interakcí v systému „společnost—příroda“.

Idea integrace geografických věd prolíná hlavními sovětskými referáty (I. P. Gerasimova, S. B. Lavrova, N. K. Mukitanova aj.) přednesenými na XXV. mezinárodním geografickém kongresu v Paříži (1984). Rozpracovávání teoretických otázek pokračuje v SSSR i ve spolupráci s filozofy.³⁾ Fundamentálních příspěvků k této problematice je však zatím velmi málo.⁴⁾

Státní výbor SSSR pro vědu a techniku zavedl v roce 1977 nový „oficiální“ název oboru: ekonomická a sociální geografie.

E. B. Alajev v této souvislosti upozorňuje, že uvedené pojmenování fakticky připouští, že si ekonomická geografie a sociální geografie zachovávají právo na samostatnost, na geografický výzkum čistě ekonomického, popřípadě čistě sociologického charakteru, a ve svých pracích (2) prosazuje termín „sociálně ekonomická geografie“.

Je třeba brát v úvahu, že slovo „socialnaja“ má v ruštině dvojí význam: v širším smyslu znamená „společenská“, v užším spíše „sociologická“. V druhém pojetí tedy sociální geografie nezahrnuje geografii ekonomickou, a obě dohromady tvoří vlastně „společenskou geografii“ (9).

Samotné pojmenování pochopitelně nezměnilo podstatu společenskovo-vědního bloku geografických disciplín; sovětská ekonomická geografie se i před tím orientovala na širší společenskou problematiku. Zdůraznilo však nutnost plněji respektovat sociální faktory a zřejmě ovlivnilo tendence vývoje „nového“ oboru.

Spory, patří-li ekonomická a sociální geografie k vědám geografickým, mezi nimiž převládají přírodovědné disciplíny, nebo k vědám společenskoekonomickým, patří v Sovětském svazu už v podstatě minulosti. Živily je zřejmě překonané, zastaralé přístupy k otázkám klasifikace vědy. Vycházíme-li z objektu výzkumu, metod i cílů, lze ekonomickou a sociální geografii zařadit do první i do druhé skupiny. Vůbec nic na tom nezmění skutečnost, že například v systému Akademie věd SSSR (z čistě organizačních důvodů) vedou ekonomickou a sociální geografii — v oddělení oceánologie, fyziky atmosféry a geografie.

Postupně se ujasňuje také vztah mezi „nejbližšími příbuznými“ — ekonomickou geografii a regionální ekonomikou (15). První se kdysi vylčovala „ekonomizací“ geografie, druhá — chápaná nyní nejčastěji jako aplikovaná, „gosplanovská“ ekonomická geografie (orientovaná na prak-

³⁾ Ljamin, V. S.: Geografija i obščestvo. Moskva, Mysl 1978, 310 s.

⁴⁾ Některé práce E. B. Alajeva, I. P. Gerasimova, A. G. Isačenko, V. S. Preobrazenského, J. G. Sauškina aj.

tické problémy národohospodářského plánování] — vznikla docela nedávno „geografizací“ ekonomiky.

Ekonomická a sociální geografie je nyní nejčastěji chápána jako komplex vědních disciplín studujících zákonitosti rozmístění společenské výroby — pojímané jako jednota výrobních sil a výrobních vztahů — a rozmístění lidí, obyvatelstva, jinými slovy územní organizací (životu) společnosti, její zvláštnosti v různých zemích, oblastech, popř. krajinách. Za mezní objekt výzkumu se obvykle označuje ekumena, obydlená, člověkem pozměněná či jinak do sféry života společnosti „vtažená“ část geografické sféry, a odpovídající prostorové struktury hospodářství i organizační formy života společnosti. Ekonomická a sociální geografie zkoumá tyto struktury a formy v jejich historickém vývoji a fungování, v různých sociálně ekonomických formacích a na různých úrovních — místní, regionální, národní, nadnárodní i globální.

Ekonomická a sociální (či sociálně ekonomická) geografie v sobě sdružuje — podle Alajeva (2) — prvky geografie, ekonomiky a sociologie. Jako věda geografická využívá obecně geografických přístupů a metod a pracuje v těsném kontaktu s přírodovědnými disciplínami. Jako věda společenská využívá ekonomických a sociologických přístupů i metod a těsně kooperuje se společenskými vědami, jež mají společný objekt bádání. Ekonomická a sociální geografie aplikuje i ekologické přístupy, jako ostatně všechny geografické vědy.

V Sovětském svazu důsledně rozlišují „objekt“ a „předmět“ vědní disciplíny. („Rodový“ pojem „objekt vědy“ zahrnuje větší počet pojmů „druhových“.) V nejširším současném pojetí je, jak jsme uvedli, objektem výzkumu ekonomické a sociální geografie geografické prostředí a společnost v jejich interakcích s přírodou. Konkrétními objekty ekonomické a sociální geografie jsou národní hospodářství a jeho odvětví, rozvíjející se v konkrétních sociálně ekonomických podmínkách geografického prostředí, obyvatelstvo i přírodní zdroje.

Vědy se odlišují hlavně předmětem výzkumu. Předmět vědy představuje především ty stránky objektu v jeho výrazně vymezené oblasti, jež v dané době daná vědecká teorie zkoumá, a zároveň také zorný úhel, pod nímž je objekt zkoumán. Obecná ekonomická a sociální geografie se zabývá objekty pod zorným úhlem jejich územní organizace, tj. rozmístění, vzájemné polohy, interakcí... Jejím specifickým předmětem výzkumu jsou zvláštnosti a zákonitosti územní organizace hospodářství, popř. územní organizace společnosti v různých zemích a oblastech.

Sovětská ekonomická geografie byla již ve dvacátých a třicátých letech bezprostředně spjata s hospodářskou praxí. Mnozí tehdejší ekonomičtí geografové — i ekonomové zabývající se rozmístěním — se aktivně podíleli na tvorbě národohospodářských plánů. Po Velké vlastenecké válce se vytvořil mezičlánek mezi základním výzkumem a praxí v podobě ústavů aplikovaného výzkumu (na úseku rozmístění zejména SOPS — Rada pro studium výrobních sil při Státním plánovacím výboru SSSR). Bezprostřední kontakty mezi základním výzkumem a „každodenním životem“ zesláby. Teprve v posledních desetiletích se „akademická“ i vysokoškolská geografie (hlavně prostřednictvím ústavů aplikovaného výzkumu) znovu začala výrazněji prosazovat v praxi se svými rozbory a doporučeními.

Aplikace systémové analýzy, modelování i matematických metod rozšířila možnosti ekonomické a sociální geografie. Objevila se nová za-

měření: na teorii komplexních regionálních programů, na regionální nauku o surovinách, na ochranu a tvorbu životního prostředí apod. K tradičním centrům teoretického výzkumu — Moskvě a Leningradu — přibyla geografická pracoviště v Novosibirsku, Irkutsku, Kyjevě, Oděse, Tartu, Permu, Vladivostoku aj.

Přes dlouhou řadu prokazatelných úspěchů v konkrétních výzkumech však společenskovední blok geografických disciplín — podle takřka všeobecného názoru — relativně zaostává. Následky dlouholetého uplívání na tradičním empirismu se odrážejí na stále ještě nedostatečné úrovni teoretické práce. Urychlit by bylo třeba „metodologické přezbrojování“, pokud jde o sběr a zpracování informací, aplikaci matematických i dalších moderních metod. Nejsou zatím rozpracovány teoretické základy komplexního geografického prognózování atd.

Současné konkrétní úkoly sovětské ekonomické a sociální geografie zřetelně ovlivňuje společenská objednávka, jež se v poslední době podstatně rozšiřuje — v souvislosti s realizací energetického a potravinového programu SSSR, územních komplexních programů Sibíře, nečernozemní zóny evropské části, s budováním územně výrobních komplexů ve východních rájonech (nově i v pásnu BAM), s rozpracováváním schémat využití krajiny a ochrany prostředí ve velkých regionech atd.

Koncepce územně výrobních komplexů, spjatá se jménem N. N. Kolosovského (1891—1954), byla všeobecně akceptována (dokonce i v některých západních geografii); stala se součástí stranických a vládních dokumentů. Rozvíjí a prohlubuje se především v pracích odborníků z Ekonomického ústavu Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR v Novosibirsku (4, 5). Přední ukrajinští geografové věnují velkou pozornost odvětvovým, zejména agroprůmyslovým komplexům, tartuštím a permštim územním sociálně ekonomickým systémům atd.

Práce věnované geografii obyvatelstva a sídel souvisí často s potravinovým programem SSSR i s programem rozvoje nečernozemní zóny. V rámci interdisciplinárního výzkumu byla zpracována koncepce jednotného systému osídlení, jež se stala základem Generálního schématu osídlení SSSR do roku 2000.

Tradiční výzkum rozmístění hospodářství dostal, jak jsme již uvedli, nový, podstatně širší obsah — aktuálními se staly otázky územní organizace hospodářství a dokonce územní organizace společnosti.⁵⁾ Nové přístupy si v této souvislosti žádá také problematika sociálně ekonomického rájónování.

Ekonomicko-ekologickým výzkumem se zabývá celá řada předních pracovišť v čele s Geografickým ústavem Akademie věd SSSR v Moskvě. Ekonomičtí geografové se podílejí na tvorbě konkrétních územních schémat využívání krajiny a ochrany životního prostředí.

V posledním období se aktivizuje politická geografie, chápaná obvykle (i když ne všeobecně!) jako součást ekonomické a sociální geografie.⁶⁾ Zaměřuje se na studium politickogeografických aspektů rozvoje sovětské společnosti, na rozpracovávání teoretických základů disciplín

⁵⁾ Při prezídii Geografické společnosti SSSR vznikla v minulých letech Interdisciplinární rada pro komplexní problémy územní organizace sovětské společnosti, vedená B. S. Chorevem.

⁶⁾ Viz např.: Geografija političeskaja. — Bolšaja sovětskaja encyklopedija, t. 6, s. 278. Moskva, 1971.

ny, na analýzu a hodnocení politickogeografických důsledků internacionalizace světového hospodářství a vliv politickogeografických faktorů na regionální rozvoj, na „geostrategické“ výzkumy, na politickou geografii světového oceánu, na studium územního rozložení politických sil v zahraničních socialistických, vyspělých kapitalistických i rozvojových zemích, na výzkum funkcí politických a správních hranic, problémů příhraničních pásem a příhraniční spolupráce, na analýzu vlivu etnicko-kulturních rozdílů, regionalismu i jiných politickogeografických faktorů na územní organizaci kapitalistických států a fungování politickosprávních územních systémů, na přípravu speciálních politických map a atlasů, na postupné vytváření politickogeografického informačního systému pro potřeby různých resortů i sdělovacích prostředků, na kritiku buržoazních koncepcí politické geografie atd.⁷⁾

V posledních letech byla vydána celá řada kvalitních vysokoškolských učebnic ekonomické a sociální geografie (3, 8, 11, 14, 16, 17).

K upřesnění pojmového aparátu vědního oboru výrazně přispěla fundamentální práce E. B. Alajeva „Sociálně ekonomická geografie. Pojmově terminologický slovník“ (2).

Značný dosah mají geografické práce „pro všeobecnou kulturu“ (podle okřídleného termínu N. N. Baranského). Ideologická funkce geografie s prohlubující se sociologizací zřejmě roste. Objevily se zajímavé publikace věnované rozboru globálních problémů v jejich regionální mnohostrannosti (např. 12) i geograficky fundované propagandě mírové koexistence. Nakladatelství Mysl vydalo dvacetidílnou vědeckopopulární geograficko-etnografickou řadu Země a národy (6).

Probíhající školská reforma by měla přinést zkvalitnění výuky zeměpisu (13) a zřejmě i další humanizaci a ekonomizaci předmětu.⁸⁾ Předpokládá se určitý posun výuky do vyšších ročníků: devátý by měl být věnován ekonomické geografii Sovětského svazu, desátý ekonomické geografii světa a globálním problémům lidstva.

Současná sovětská geografie se se vši vážností hlásí k účasti na probíhající společenskoekonomické přestavbě. Na otázku, může-li se stát jednou z pák urychlení vědeckotechnického pokroku, odpovídají sovětští geografové jednoznačně kladně: „Prostorová a časoprostorová organizace jakéhokoli směru a druhu lidské činnosti (od výrobní až po duchovní) představuje zároveň specifickou územní úroveň technologie. Územně výrobní komplexy a průmyslové uzly, regionální agrokomplexy a regionální zemědělské systémy, výrobní i sociální infrastruktura představují příklady reálných, velkých prostorových, co do parametrů geografických technologických systémů, v nichž (nebo s jejichž pomocí) jsou vzájemně spjaty jednotlivé závody — makrotechnologické linky, cykly, sítě. Stupeň jejich organizovanosti může urychlovat či zpomalovat, přispívat nebo nepřispívat k úsporám pracovních sil, energetických zdrojů i materiálu. Doporučení ke zdokonalení územní organizace výroby, sociální i ideologické sféry, založe-

7) Rezolucija I Vsesojuznogo soveščanija — seminara po političeskoj geografii. — Izvestija Vsesojuznogo geografičeskogo obščestva, t. 111, No 2, s. 194—195. Leningrad, Nauka 1987.

8) Usnesení ÚV KSSS a rady ministrů SSSR o dalším zdokonalování všeobecného středního vzdělávání mládeže a zlepšení podmínek práce všeobecně vzdělávacích škol z 12. 4. 1984. — Základní dokumenty o reformě všeobecně vzdělávacího a odborného školství v SSSR. Praha, SPN 1984, s. 19.

ná na závěrech důkladného výzkumu, prověřená v praxi, mohou urychlit sociálně ekonomický rozvoj, zkvalitnit přijímaná opatření.“⁹⁾

- Výzkum na úseku ekonomické a sociální geografie se stále výrazněji zaměřuje na územní aspekty intenzifikace¹⁰⁾ sovětského hospodářství:
- na rozpracovávání teorie i konkrétních cest zdokonalování komplexní územní organizace výrobních sil v celostátním měřítku i v jednotlivých regionech,
 - na zabezpečení efektivní územní organizace v rámci nově rozvíjených oblastí,
 - na zdokonalování hospodářské struktury vyspělých regionů,
 - na rozpracovávání programů racionálního využívání krajiny a ochrany životního prostředí,
 - na vědecké zdůvodňování rozsáhlých projektů hospodářské výstavby,
 - na účast v předplánových výzkumech pro účely projektování, plánování i realizace komplexních cílových programů rozvoje odvětví a regionů,
 - na rozpracovávání konkrétních forem a metod geografické expertizy projektů atd.

Literatura:

1. AGAFONOV, N. T., ANUČIN, V. A., LAVROV, S. B.: Novejšije zadači sovjetskoj geografii. — Kommunist. Moskva, Pravda 1983, No 5, s. 65—75.
2. ALAJEV, E. B.: Socialno-ekonomičeskaja geografija. Ponjatijno-terminologičeskij slovar'. Moskva, Mysl 1983, 352 s.
3. ALISOV, N. V., VALEV, E. B., red.: Ekonomičeskaja geografija zarubežnyh socialističeskich stran [Jevropa, Kuba]. Izd. 3. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1984, 360 s.
4. BANDMAN, M. K.: Territoriajno-proizvodstvennyje komplekxy: teorija i praktika predplanovyh issledovanij. Novosibirsk, Nauka 1980, 256 s.
5. BANDMAN, M. K., LARINA, N. I., ČEREVIKINA, M. J. i dr.: Territoriajno-proizvodstvennyje komplekxy: planirovanije i upravlenije. Novosibirsk, Nauka 1984, 248 s.
6. BROMLEJ, J. V., red.: Strany i narody. Naučno-populjarnoje geografo-etnografičeskoje izdanije v 20 tomach. Moskva, Mysl 1978—1985, 6616 s.
7. ČISTOBAJEV, A. I., red.: Rol geografičeskoj nauki v razrabotke i realizacii kompleksnyh programm. Sbornik naučnyh trudov, Leningrad, Geografičeskoje obščestvo SSSR 1985, 164 s.

⁹⁾ XXVII s'jezd KPSS i zadači sovjetskoj geografičeskoj nauki. Izvestija AN SSSR. Ser. geogr. Moskva, 1986, No 3, s. 7.

¹⁰⁾ Základní úkoly prostorově ekonomické strategie SSSR vytyčuje nová redakce Programu Komunistické strany Sovětského svazu, schválená 1. 3. 1986 XXVII. sjezdem KSSS: „Strana bude i nadále věnovat neochabující pozornost lepšímu rozmístování výrobních sil, které musí zajistit úsporu společenské práce a komplexní, vysoce efektivní rozvoj každé oblasti. Na základě prohloubené společenské dělby práce se bude dále rozvíjet národní hospodářství všech svazových republik a zvýší se jejich podíl na uspokojování potřeb země. Je třeba nadále zdokonalovat strukturu existujících územně výrobních komplexů i hospodářských svazků a podniky na zpracování surovin maximálně přiblížit k místům těžby těchto surovin. Je nutné více využívat možností malých a středně velkých měst i dělnických osad a zřizovat v nich specializované provozy, které by kooperovaly s velkými podniky, zpracovávaly by zemědělskou produkci i místní suroviny a poskytovaly služby obyvatelstvu.“

Součástí hospodářské strategie strany byl a zůstává urychlený rozvoj výrobních sil na Sibiři a na Dálném východě. Při hospodářském využívání nových oblastí má mimořádný ekonomický a politický význam to, aby se výrobní úkoly a rozvoj celé sociální infrastruktury bezpodmínečně řešily komplexně v zájmu lepších pracovních a životních podmínek lidí.“ (XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály. Praha, Svoboda 1986, s. 143.)

8. DANILOV, A. D., KISTANOV, V. V., LEDOVSKICH, S. I., red.: *Ekonomičeskaja geografija SSSR*. Izd. 2. Moskva, Vysšaja škola 1983, 504 s.
9. GOCHMAN, V. M., red.: *Teoretičeskije aspekty geografii*. — *Voprosy geografii*. Sb. 122/123. Moskva, Mysl 1984, 360 s.
10. CHOREV, B. S.: *Territorialnaja organizacija obščestva*. Aktualnyje problemy regionalnogo upravlenija i planirovanija v SSSR. Moskva, Mysl 1981, 320 s.
11. CHRUŠČEV, A. T., NIKOLSKIJ, I. V., red.: *Ekonomičeskaja geografija SSSR*. Čast 1. Izd. 2. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1985, 296 s.
12. LAVROV, S. B., SDASJUK, G. V.: *Etot kontrastnyj mir*. Geografičeskije aspekty nekotorych globalnyh problem. Moskva, Mysl 1985, 208 s.
13. MAKSAKOVSKIJ, V. P.: *Naučnyje osnovy školnoj geografii*. Moskva, Prosveščeniye 1982, 96 s.
14. MAKSAKOVSKIJ, V. P., red.: *Ekonomičeskaja i socialnaja geografija zarubežnyh stran*. Moskva, Prosveščeniye 1980—1981, 336 + 320 s.
15. NEKRASOV, N. N.: *Regionalnaja ekonomika*. Teorija, problemy, metody. Izd. 2. Moskva, Ekonomika 1978, 344 s.
16. ROM, V. J., red.: *Ekonomičeskaja i socialnaja geografija SSSR*. V 2 tomach. Tom 1. Obščaja čast kursa. Moskva, Prosveščeniye 1986, 352 s.
17. TOČENOV, V. V., red.: *Atlas SSSR*. Moskva, Glavnoje upravlenije geodezii i kartografii 1983, 260 s.
18. VOESKIJ, V. V., BONIFAT'JEVA, L. I., KOLOSOVA, J. A., SLUKA, A. J., red.: *Ekonomičeskaja geografija kapitalističeskich i razvivajuščichsja stran*. Moskva, Izd. Moskovskogo universiteta 1986, 528 s.
19. ŽEKULIN, V. S., red.: *Naučno-praktičeskije zadači sovetskoj geografii*. Sbornik naučnyh trudov. Leningrad, Geografičeskoe obščestvo SSSR 1985, 152 s.

(Pracoviště autora: Sekce ekonomické geografie katedry světové ekonomiky obchodní fakulty Vysoké školy ekonomické, náměstí A. Zápotockého 4, 130 67 Praha 3 — Žižkov.)

Došlo do redakce 29. 5. 1987.